

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

АСПЕКТИ НА ПАТЕРНАЛИЗМА И ПОПУЛИЗМА НА БЪЛГАРСКИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ МОДЕЛ (ДЪРЖАВНАТА ГРИЖА И ЗАКРИЛА В НОРМАТИВНИТЕ АКТОВЕ)

Ина Пачаманова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията търси отговор на въпроса дали и доколко държавната политика за „грижа“ и „закрила“ на семейството, жената майка, децата и младежта в периода на социализма в България е резултат (и) от характерните за българския социалистически модел патернализъм и популизъм. За целта са направен преглед на реализиращите я законови текстове и анализ на съдържанието им през призмата на комунистическата идеология (на която се основава държавната политика).

Keywords: socialism; paternalism; populism; state policy; family; women

Повечето изследователи на нашето съвремие, независимо дали проучват политически, социологически, демографски или културни процеси и явления, по един или друг повод стигат до устойчиви традиционни елементи – като формиращи основните им характеристики или като битуващи и днес (активно или пасивно). Няма да се впускам в изброяване на многобройни примери и ще дам само един от тях, който стана и повод за размислите, породили настоящата статия. Имам предвид дисертационния труд на Веселин Тепавичаров (2017) за придобиване на научна степен „доктор на науките за културата“ – „Политическа антропология на привържениците на СДС“, където е обърнато специално внимание на значението на традиционната култура като съдържаща „кодовете за разпознаване същевината на културата и развитието на българската нация“ (с. 50). Там той търси и зародишите на едни от най-важните фактори за формирането на съвременната политическа култура в България – *патернализма* и неразривно свързаните с него *вождизъм* и *популизъм* (с. 80 – 87). Тяхното влияние е проследено от традиционната потестарна култура, където са корените им, през Възраждането и от Освобождението до наши дни, а за периода от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г. те са определени като съществена част от „*средата*“

на тоталитарната пропаганда (с. 86). Една от основните характеристики на тази пропаганда е внушаването на „масите“, че „Партията“ ще изпълнява „бащинска“ роля спрямо тях (Krachunova, 1999: 67 – 83), а сред трайните ѝ ефекти е и наблюдаващата се днес „соцносталгия“ (вж. Teravicharov, 2017: 87 – 101), артикулирана чрез изказвания за това колко по-добър е бил животът тогава – „Всички работеха...“; „Нямаше гладни...“; „Хората бяха по-добри..., по-сплотени..., по-морални...“ (личен теренен материал – И.П.). Вероятно няма колега, който да не се е сблъсквал на терен със сравнения „преди... / сега...“, в които (без значение от коя страна е поставен) периодът между 9-и (септември) и 10-и (ноември) е позитивният. Най-често срещаните аргументи (поне в моите интервюта) са от типа „Държавата помагаше...“. Подобни мнения (изразявани не само от убедени комунисти/социалисти) могат да бъдат анализирани в много и разнообразни посоки, а една от тях е търсенето на причините за появата им във влиянието на патернализма и популизма на българския социалистически модел, откривани при проучването на различни елементи и проблеми от не един изследовател. Тук ми се иска да обърна внимание на едно от най-недвусмислените му проявления (защото няма сфера, в която да се демонстрира по-буквално „бащинската“ функция) – държавната „грижа“ и „закрила“ на семейството, жената майка¹ и децата/младежта. Тя може да бъде обследвана с различни методи и подходи, а влизането в дълбочина предполага съчетаването им. Добре би било например да се направи анализ на архивни партийни и държавни документи, периодика и литература, пропагандни материали, и/или сравнение с практиките на други страни (от бившия социалистически лагер и не само). Това обаче не може да се случи в рамките на такава кратка статия, затова тук ще се спра само на законовата база, която е неоспоримо свидетелство за държавната политика и пряк инструмент за нейното прилагане.

Както много други политики, които пропагандата успешно внушава за постижение на социалистическата държава, и тази не е нейно изобретение². Това, което тя прави обаче, е да я развие в един от най-важните приоритети на нормативната база, и то като конституционен принцип. Дори ако игнорираме текстовете за „равни права“ в първите законови актове след 1944 г.³, тъй като те се грижат за „освобождаването“ на жената, а не за нейната „закрила“, още в Конституцията от 1947 г. е заложено, че „Държавата полага особени грижи за майката и детето...“ (Конституция..., 1947, чл. 72); „Бракът и семейството са под закрилата на държавата...“ (Конституция..., 1947, чл. 76); „Държавата полага особени грижи за... младежта“ (Конституция..., 1947, чл. 77). Няма да навлизам в подробности как тези текстове са развити в следващите нормативни документи, тъй като това вече е направено (напр. в: Pachamanoва, 2013: 102 – 135). Достатъчно е в случая да кажа, че те присъстват и в Конституцията от 1971 г. (Конституция..., 1971), и във

всички варианти на Закона за лицата и семейството (ЗЛС, 1949) и Семейния кодекс (СК, 1968; СК, 1985 и техните изменения и допълнения до 1989 г.), като с времето се разширяват все повече. По-интересно в случая е да спомена **индиректната „закрила“ на семейството**, имплицирана в: улесняване сключването на брак и затрудняване на развода⁴); въвеждане на наказателни разпоредби за „престъпления“ срещу семейството⁵); криминализиране на хомосексуализма⁶). По отношение **на жената майка**, извън постановените в указите за насърчаване на раждаемостта (УНРМ, 1951; УНР, 1968) и Кодекса на труда (КТ, 1951; КТ, 1986) отпуски, добавки, обезщетения, помощи, ордени и награди, защита от уволнение и забрана за тежка работа (за бременни), пряко уреждащи държавната „грижа“, списъкът с нормативни разпоредби, осигуряващи косвената такава, продължава с: изграждане на детски ясли и градини, битови и комунални услуги, които ще облекчат грижите за децата и домакинските ѝ задължения (Конституция..., 1971, чл. 37); предимство при назначаване на „подходящи за тях работи“, изготвяне на списъци с „подходящите“ работи (за жените въобще – КТ, 1986, чл. 306) и забрана за „извършването от жени на работи, които са тежки или вредни за здравето и за майчинските им функции...“ (КТ, 1986, чл. 307); някои разпоредби на Наказателния кодекс от 1968 г., с които се намаляват наказанията за бременни жени и майки с малолетни деца⁷). Подобни текстове в НК има и за **децата и младежите** (НК, 1968, чл. 38, ал. 2), „грижата“ за които пък продължава с вменяването на задължения, свързани с тяхното отглеждане и възпитание, освен на родителите им (НЗБр., 1945, чл. 14; ЗЛС, 1949, чл. 31; Конституция..., 1971, чл. 38; СК, 1968, чл. 1, чл. 12; СК, 1985, чл. 2, чл. 18), също и на цялото общество и неговите институции (Конституция..., 1947, чл. 77; Конституция..., 1971, чл. 39; СК, 1968, чл. 1); с изграждане на детски ясли и градини (Конституция..., 1947, чл. 72); с предвидените възможности за отнемане на родителски права и с разпоредбите за извънбрачните деца и осиновяването⁸). Ще завърша изброяването с полагащите се на всички български граждани „**безплатно образование**“ и „**пенсии, помощи и обезщетения в случай на болест, злополука, инвалидност, безработица и старост**“, осъществявани от държавата „с общи осигуровки в достъпна медицинска помощ“ (предвидени още в Конституцията от 1947 г. и редица други нормативни документи след това).

Дори при подобно „препускане“ през нормативните текстове, засягащи пряко или косвено семейството, жените майки, децата и младежите, патерналистичният характер на официалната държавна политика от периода на социалистическото управление на България е очевиден. Самият факт, че още в Конституцията (а след това във всички нормативни документи) присъстват формулировки като „защита“/„закрила“, „особени грижи“ и пр., показва „**йерархичната структура и отношенията на покровителство и**

неравнопоставеност, с предположение, че по-силният има задължения за опека към по-слабите⁹⁾. По-интересно в случая е защо „Партията“ избира този вариант на държавна политика, след като сред основните ѝ идеологически постулати са „отмирането на семейството“ и „освобождаването“ на жената¹⁰⁾. Едната причина (която едва ли ще изненада някого, защото много изследователи вече са стигнали до нея) е демографската криза и необходимостта от повишаване на раждаемостта. Доказват го най-малкото „ергенският данък“, мерките за минимизиране (дори криминализиране в определен период) на абортите¹¹⁾ и разводите, политиката за извънбрачните раждания/ деца и за осиновяването (всички те са подробно разгледани в: Pashamanova, 2013: 112 – 129). Също и фактът, че преобладаващо текстовете, засягащи жените, се отнасят за жените майки.

Има обаче и други причини и те могат да бъдат открити при по-цялостен и задълбочен прочит на нормативната база през призмата на идеологията и нейната крайна цел – събдването на комунизма. За постигането на тази цел е необходимо изграждането на нов тип общество – безкласово, съставено от вярващи в идеите на комунизма, възпитани в неговите ценности и съзнателно работещи за неговото „построяване“ индивиди, подчиняващи личния си интерес на общия и готови да жертват днешното си добруване в името на „светлото бъдеще“. Предполага се, че това ще бъде постигнато, от една страна, чрез промяна на бита и ежедневието (посредством индустриализация, електрификация, колективизация, образование, „окултуряване“, включване на жените в производствения, обществен и политическия живот, облекчаване на домакинските и майчинските им функции чрез предоставяне на различни услуги...) и от друга страна, чрез отхвърляне на старите „буржоазни“ и религиозни морал и ценности (по подразбиране се включват и традиционните), като закостенели, изостанали и задържащи развитието. Те трябва да бъдат подменени от нови, комунистически. Като имаме предвид, че законите са инструмент за постигане на държавната политика, а в конкретния случай тя е подчинена на тези цели (колкото и общо да са представени тук), можем да видим „специалните грижи и защита“ като средство за създаването на „новия“ човек (и възпитаването му в „новия“ морал), както и за осигуряването на необходимата за „построяването“ на социализма (а след това – комунизма) работна ръка. Доказателства за това има много, но тук ще се спра само на някои от нормативните текстове, достатъчно показателни в тази посока. На първо място, бих поставила факта, че в преобладаващата си част „правата“ са всъщност „задължения“, заложили още в Конституцията от 1947 г. (чл. 73 „Трудът е дълг и въпрос на чест за всеки работоспособен гражданин“; чл. 79 „Основното образование е задължително“) и развити например в текстове като: „Пълнолетно работоспособно лице, което продължително време не се занимава с общественополезен труд и живее

от нетрудови доходи..., се наказва..." (НК, 1968, чл. 329). Стремелът всеки работоспособен гражданин да бъде активно включен в работната сила, може да бъде открит и във факта, че правото на отпуски, обезщетения и други социални придобивки за бременност и майчинство се дава на работещите жени¹²). Тук може пространно да се коментира как от концепцията за „равни права“ се стига до модела „майка – труженичка – общественичка“ (Daskalova, 1999: 93), как той служи едновременно за осигуряване на работна ръка, за пропаганда на постигнатото „равенство“/„освобождаване“ на жената¹³), за борба с традицията (при която основните функции на жената са свързани с дома и децата), а същевременно и за нейното използване, защото детеродната функция остава неизменна и е вменена в дълг на жената пред обществото, като при това се предполага, че тя не може да се справи с нея, ако държавата не я защитава, което е и един от най-ярките примери както за патернализма, така и за популизма на политиката за „специални грижи“. Тъй като в този процес влиянието на нормативната база не е определящо (много по-съществено е това на пропагандата, а тя не е обект на настоящата работа), няма да навлизам в повече подробности. Факт е обаче, че (макар и невинаги експлицитно) в законовите текстове също личи задължението за съчетаването на ролята – трудът е задължителен (НК, 1968, чл. 329), основната функция на семейството е „раждане, отглеждане и възпитаване на децата“ (СК, 1985, чл. 4), а липсата им се наказва (с „ергенския данък“), дори ако не е въпрос за избор (УНРМ, 1951; УНР, 1968).

Сред основните причини за отказа от идеята за отмиране на семейството и поемане на специални ангажименти на държавата по неговата „закрила“ можем да поставим и значимостта му в българската култура. Не е необходимо тук да доказвам ролята и функциите на институцията на семейството, нито устойчивостта на моралния кодекс, по силата на който встъпването в брак е задължително, а раждането на деца извън него – немислимо. Евентуална промяна на тези стереотипи би отнела много време и усилия, което се доказва в първите години след 1944-та, когато законовите разпоредби предоставят значителна свобода при сключване и прекратяване на брака, както и в семейните отношения, но това не води до съществена промяна – напр. брачността остава висока и ранна, разводите продължават да са рядкост, а въпреки новите функции на жената в обществото в семейството се запазват старите (Pachanova, 2013: 126 – 134). Осъзнаването на този факт е според мен сред важните причини (наред с продължаващото намаляване на раждаемостта, стопанско-икономическите проблеми, а и промяната в политическата и идеологическата конюнктура с идването на сталинисткия период), довели до линията, превърнала семейството в „основна клетка на социалистическото общество“. То е обект на държавна „закрила“ още в Конституцията от 1947 г., но в началото на 50-те години на ХХ в. се наб-

людава промяна на държавната политика. Тя е маркирана от въведените в УНРМ и НК от 1951 г. забрана за аборт, за съжителство без брак и пр. и развита с измененията на ЗЛС от 1953 г., които свеждат до минимум пречките за встъпване в брак и затрудняват максимално развода (като се изчистват нормативните текстове от традиционните елементи – напр. в условията и забраните за сключване и прекратяване на брак). Започва период на преформатиране и идеологизиране на брака и семейството с оглед поемане на контрола върху тях от държавата (вместо от църквата и обществото, както е в традиционната култура)¹⁴) и поставянето му в услуга на социалистическото общество и комунистическия идеал.

Със СК от 1968 г. започва трети период – цялата материя на семейното право е събрана в един документ и вече всички семейни отношения са под контрола на държавата. Включват се текстове за задълженията на децата (за тези на съпрузите има още от НЗБр. от 1945 г. и ЗЛС от 1949 г.), а семейството става „основна клетка на социалистическото общество“, натоварена с все по-силно идеологизирани и политизирани социални функции. Рестрикциите по отношение на развода са намалени, но процедурата се утежнява и се появяват „превантивните“ негативни последици¹⁵). СК от 1985 г. засилва още повече всичко това, без да внася съществени промени. Неговият главен принос е в пространното му въведение, което е кулминацията на идеологизирането както на семейството, така и на нормативните документи. В този период приоритет става възпитаването на хората във вътрешна потребност и убеждения в посока преданост, дълг и отговорност на личността към обществото, партията, държавата (начинът, по който това води до „интернализиране“ на семейството, е много добре описан от Брунбауер (2001)) и най-общо – делото на социализма; доброволно подчинение на личните интереси на обществените и държавните (защото всичко „частно“ е противопоставено на интересите на колектива, на „общото“ и на „общественото“ (Luleva, 2003: 163). По тази причина характерни за периода са разширените идеологически и пропагандни текстове в самите закони¹⁶), както и теоретични разработки по въпроса от типа: „*Ние разглеждаме семейството не като някакъв тесен кръг, в който обществото... няма право да надникне... имаме основание да искаме от всяко семейство... с чувство на отговорност да изпълнява своето задължение и към нашето социалистическо общество...*“ (Kubadinsky, 1986: 22) или: „...*България се нуждае от ... многобройно количество деца ... ето защо ... трябва да се издигне в култ добрата, преданата българска майка, ... която още с първото мляко, което даде на детето, ще му всмуче любовта към родината, предаността към своя народ, верността към социализма...*“ (Dimitrov, 1972: 107). Последните два текста цитирам, въпреки че не са законови, защото те ясно показват мотивите за обявяването на семейството за „основна клетка“ и на

майчинството като „дълг“ – и двете са средство за осигуряване на лоялни и предани строители на социализма и комунизма.

Не по-малко по-ясно се вижда тази идея в нормативните текстове, отнасящи се до децата и младежта. Част от тях действително защитават здравето, живота, правата и имуществото им¹⁷⁾, но значителен превес имат тези за „правилното“ им възпитание¹⁸⁾ и идеологическата им подготовка в „социалистически и комунистически дух“¹⁹⁾, за израстването им като „достойни строители на социалистическото общество“²⁰⁾. Това включва и усвояването на „новите“ ценности, включени в нормативната база като „морално-етични разпоредби“ – напр.: задълженията на децата в семейството са „да уважават своите родители и да им помагат“ (СК, 1968, чл. 59); „да се грижат за своите възрастни, нетрудоспособни или болни родители“ (СК, 1985, чл. 69); „да уважават своите дядо и баба и да им помагат“ (СК, 1985, чл. 70); родителите са длъжни „да се грижат за децата си и да ги подготвят за общественнополезна дейност“ (ЗЛС, 1949, чл. 84; СК, 1968, чл. 84; СК, 1985, чл.68); съпрузите „са длъжни да обезпечат чрез съгласие и общи усилия благополучието на семейството и да се грижат за издръжката и възпитанието на децата“ (НЗБр., 1945, чл. 14 и аналогичните текстове в ЗЛС, 1949, чл. 31; СК, 1968, чл. 12; СК, 1985, чл. 18), а отношенията между тях „се изграждат на основата на взаимно уважение, общи грижи за семейството, разбирателство и вярност“ (СК, 1985, чл.15). Всъщност това са си старите патриархални ценности, но контекстът ги облича в нова идеология, поставя ги в служба на социалистическото, а не на традиционното общество. Същото се случва и със семейството – то е представено като „основна клетка на обществото“, като „дружеско семейство“ (Dinkova, 1976: 157) и като репродуктивна единица, но то всъщност е такова и в традиционното общество; различни са някои от социалните, политическите и психологическите му функции (Taylor, 2003: 193). Т.е. на практика не се променят функциите и значението на семейството (и брачната институция) и не се предлага нов модел на семейство и семейни отношения, нито нови ценности, а само се обосновават с новата идеология и се подчиняват на нейните цели. Реалната промяна се състои в поемането на регулацията от гражданските закони (вместо от обичайното право и религиозния канон), а на контрола – от държавата и социалистическото общество (вместо от църквата и традиционното). По част от основните си характеристики социалистическото общество също не се отличава съществено от традиционното, патриархално – общото благо е пред личното, важен е не човекът, а обществото, светогледът и поведението са ограничени, за да бъде съхранен общественият ред. Същностните промени са не в характера, а в обосновката на правилата и ценностите, както и в структурата и йерархията на обществото и в методите за поддържане на статуквото.

Направеният прочит на нормативните документи, осигуряващи държавната „грижа“ и „закрила“ за семейството, жените майки, децата и младежта, показва, че в основата си тя е най-вече пронаталистична политика, съчетана с вменияване на задължения за изповядване на идеологията и отдаденост на „практиката“ на социализма (и комунизма). „Грижите“ са обвързани с лоялността и са подчинени на държавните и партийните цели. Пропагандата обаче (която е толкова всеобхватна, че изпълва и законовите текстове) ги представя като безвъзмездно предоставени блага и ги нарича „специални грижи“, „особена закрила“ и пр., като подчертава ролята на държавата, без чиято опека те не биха съществували.

Едно сравнение на направения тук анализ с такъв на други документи от периода (напр. партийни, но също и периодика, пропагандни материали и др.) и на теренен материал би послужило за повече заключения, но струва ми се, че нормативната база дава достатъчно основания за извода, че политиката за семейството, жените майки, децата и младежта е резултат и проявление на патернализма и популизма на българския социалистически модел.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Политиката за „освобождаването“ на жената също може да бъде анализирана в тази посока, защото дори самата ѝ формулировка предполага патернализъм, но ми се струва, че това трябва да е обект на самостоятелно проучване, затова тук ще съсредоточа вниманието си върху „грижата“ за майките.
2. Първите стъпки на социално осигуряване и подпомагане в България са положени в началото на ХХ в. и са развити в законите докъм 30-те – 40-те му години, когато са установени основите на „социална държава“, въпреки че са повече на хартия, отколкото факт (Daskalov, 2005: 314 – 315). Още от 1905 г. започва въвеждане на обществено осигуряване на бременните и майките (ЗЗЖДТ, 1905), развивани и допълвани от други мерки за повишаване на раждаемостта през следващите години, напр. с: за грижи за майките, кърмачетата и подрастващите и забрана на аборта освен при медицинска необходимост (ЗНЗ, 1929); облекчения и привилегии за многодетните български семейства и мерки за насърчаване на брачността и раждаемостта, като облекчения на държавни кредити, освобождение от такси и повинности, данъчни облекчения, отпуск за бременност и раждане и др. (ЗМБС, 1943); парични добавки според броя на децата за някои категории служители и работници (ЗБД, 1941 и 1942). Още през 1920 г. е въведен за първи път и т. нар. „ергенски данък“.
3. Напр. Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола (НЗИПЛДП, 1944).

4. Промените в държавната политика за брака и развода в различните подпериоди на българския социализъм са разгледани подробно в: Пачаманова, 2015, с. 112 – 138.
5. Напр.: „Съпруг, който напусне семейството си и заживее съпружески с друго лице, се наказва с лишаване от свобода до 6 месеца или глоба до 1000 лева и обществено порицание“ (НК, 1951, чл. 288); както и чл. 177, който отменя наказанието за блудство с малолетни и за „свкупление“ по принуда чрез материална или служебна зависимост, ако между мъжа и жената е последвал брак. Въвеждат се наказания за неспазване на съпружески и/или родителски задължения, за двубрачие, за „купуване“ (и съответно продаване) на булка.
6. Напр.: „За полово сношение или полово удовлетворение между лица от еднакъв пол наказанието е лишаване от свобода до 3 години“ (НК, 1951, чл. 176).
7. Напр.: „Смъртно наказание не може да се наложи и на жена, която се е намирала в състояние на бременност по време на извършване на престъплението или на постановяване на присъдата. Смъртното наказание не се изпълнява по отношение на бременна жена...“ (НК, 1968, чл. 48, ал. 5); „По отношение на бременни жени и на майки с малолетни деца наказанието задължително заселване може да се постанови само по досегашното им местоживее...“ (НК, 1968, чл. 38, ал. 2.).
8. След Конституцията от 1947 г. такива текстове има в голяма част от нормативните документи и няма как всичките да бъдат изброени тук. Подробно са представени напр. в: Пачаманова, 2013.
9. „Патернализъм (от латински: pater – баща) е политика, наподобяваща йерархичната структура в рода и семейството, произтичаща от бащата... „Патерналистично отношение“ означава „покровителствено отношение“ и дори „прекомерно покровителствено отношение“. Тоест това е политика на покровителстване в една или друга област, при което се създават отношения на неравностойно партньорство и/или опека. Това е и също предположението, че по-силният има задължения към по-слабите в обществото едновременно с опеката се предполага, че съществуващите властови отношения остават неизменни (и неизменими) и особено на по-слабите в социален аспект не им се дава възможност за развитие и подобряване на тяхното положение“ (Уикипедия, <https://bg.wikipedia.org/wiki/Патернализъм>, 01.10.2017 г., 18,15 ч.).
10. „Премахване на буржоазното семейство“ е т. 2 в основните идеи на комунизма, формулирани в Манифеста на комунистическата партия. Логиката, по която семейството ще отпадне като институция, а в резултат от това жената ще бъде освободена от икономическата си зависимост от мъжа и ще бъде свободна да се развива като личност и да израства духовно, е развита в същия документ (Marx & Engels, 1948), а след това и в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ (Engels, 1985). По-голямата

част от последователите на марксизма обаче въвеждат сериозни промени в тази идея и в крайна сметка „женският въпрос“ се свежда до идеала „майка-труженичка-общественичка“ (Daskalova, 1999: 93), а семейството е обявено за „основна клетка на социалистическото общество“.

11. Че т.нар. „ергенски данък“ (за „неоженени, неомъжени, овдовели, семейни и разведени без деца, на възраст от 21 до 45 години за жените и до 50 години за мъжете“) и наказателната отговорност за незаконен аборт са мерки, въведени с цел повишаване на раждаемостта, е видно дори само от наименованието на нормативните документи, които ги постановяват – Указ за насърчение на раждаемостта и многодетство (УНРМ, 1951) и Указ за насърчаване на раждаемостта (УНР, 1968). През 1956 г. абортът е легализиран, но през 1968 г. отново бива криминализиран – разрешава се само в случаи на инцест и изнасилване, а за жени без живи деца и такива с едно или две деца – само по медицински причини, установени от комисия (Инструкция № 188..., 1968 и Инструкция № 0-27..., 1973).
12. „...Право на парично обезщетение поради бременност и раждане имат работнички и служителки, които са работили не по-малко от 5 месеца без прекъсване в едно и също предприятие, учреждение или организация до деня на настъпване правото на отпуск поради бременност и раждане“ (КТ, 1951, чл. 155 и чл. 157, който обвързва размера на обезщетението с продължителността на трудовия стаж и членството в профсъюз).
13. Още с първите закони от 1944 г. принципът за равенство е вкаран в законовата уредба и става основна нишка във всички нормативни документи, включително в засягащите семейното право. С това социалистите обявяват „женския въпрос“ за решен и използват „решаването“ му за целите на собственото си популяризиране поне в две посоки – от една страна, са постигнали „справедливост“, от друга – подпомагайки жените, ги привличат като „сила“ на своя страна (Pachamanova, 2015: 134 – 135). Друг е въпросът, че обявяването на равноправие в никакъв случай не означава постигането му. Равните права действително дават на жената достъп до образование и работа, силно ограничени преди това, но голяма част от авторите изтъкват като основен резултат допълнителното натоварване на жените, които продължават да поемат изцяло домашните задължения и грижите за децата, като наред с това работят наравно с мъжете (Luleva, 2003: 172; Krasteva-Blagoeva, 2003: 187; Brunnbauer, 2001: 452 и др.).
14. Още в НЗБр от 1945 г. е въведен като единствено законен гражданският брак, с което държавата поема контрола върху институцията, но след 1951 г. този контрол започва да се разширява и навлиза и в семейните отношения (по-подробно в: Пачаманова, 2013, с. 108 – 126).
15. Напр. помирителни заседания (СК, 1968, чл. 259а), уведомяване „на трудовия колектив по местоработата на виновния или на обществената организация по местоживеенето му“ (СК, 1985, чл. 108) и др. подобни.

16. Напр. задължението на родителите да се грижат за децата си, се допълва и с такова „да ги подготвят за общественополезна дейност“ още в чл. 84 на ЗЛС от 1949 г., но в СК от 1968 г. вече се говори за „възпитание на децата в социалистически и комунистически дух“ (чл. 1), а в този от 1985 г. – за „възпитаването им в преданост към родината и активно участие в строителството на социалистическото общество“ (чл. 2).
17. Такива разпоредби има например в ЗЛС от 1949 г. и СК от 1968 г. и техните изменения и допълнения до 1989 г. и са подробно разгледани напр. в Пачаманова 2013, с. 122 – 134.
18. Напр.: „Когато поведението на родителя представлява опасност за правилното възпитание на детето, околийският съдия, по искане на прокурора или на близки на детето, може да вземе надлежните мерки в интерес на детето и ако е необходимо, да го настани в подходящо място“ (ЗЛС, 1949, чл. 91).
19. Напр.: „...Образованието се основава на постиженията на съвременната наука и на марксистко-ленинската идеология...“ (Конституция..., 1971, чл. 45, ал. 3); „Този кодекс урежда семейните отношения с цел да съдейства:... за възпитание на децата в социалистически и комунистически дух... Социалистическото общество чрез държавата и обществените организации защитава семейството и му съдейства за ... и особено за социалистическото и комунистическото възпитание на децата“ (СК, 1968, чл. 1); „Целите на този кодекс са: закрила и укрепване на семейството; многостранно развитие на личността; всестранна защита на децата и възпитаването им в преданост към родината и активно участие в строителството на социалистическото общество...“ (СК, 1985, чл. 2).
20. „Чл. 1 Настоящият закон урежда... и отклонения от правилното развитие и възпитание на малолетните и непълнолетните с цел да бъдат възпитани като съзнателни и предани граждани на Народна република България. Чл. 2 Основно средство за постигане на тази цел е комунистическото възпитание на подрастващото поколение чрез дейно участие на държавните, партийните, професионалните, младежките и другите масови организации...“ (ЗБСППМН, 1958).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Brunbauer, U. (2001). *Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot. Ideologiya, obshtestvo, semeystvo i politika v Balgariya (1944 – 1989)*. Ruse: Elias Kaneti [Брунбауер, У. (2001) *Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989)*. Русе: Елиас Канети].
- Brunbauer, U. (2001). From equality without democracy to democracy without equality. Women in transition in Southeast Europe. In: *Tya na Balkanite*. Blagoevgrad [В: Тя на Балканите. Благоевград].

- Daskalov, R. (2005). *Balgarskoto obshtestvo 1878 – 1939*. t. 2. Sofia: Gutenberg [Даскалов, Р. (2005). *Българското общество 1878 – 1939*. т. 2, София: Гутенберг].
- Daskalova, Kr. (1999). Feminizam i ravnopravie v bulgarskiya XX v. (pp. 80 – 105). In: Muharska, R. *Mayki i dashteri. Pokoleniya i posoki v bulgarskiya feminizam*. Sofia. Polis [Даскалова, Кр. (1999). Феминизъм и равноправие в българския XX в. (с.80 – 105). В: Мухарска, Р. (съст.). *Майки и дъщери. Поколения и посоки в българския феминизъм*. София: Полис].
- Dimitrov, G. (1972). *Za zhenata rabotnichka*. Sofia: Profizdat. [Димитров, Г. (1972). *За жената – работничка*. София: Профиздат].
- Dinkova, M. (1976). *Savremennoto bulgarsko semeystvo*. Sofia: Otechestven front [Динкова, М. (1976). *Съвременното българско семейство*. София: Отечествен фронт].
- Engels, Fr. (1985). *Proizhod na semeystvoto, chastnata sobstvenost i darzhavata*. Sofia. [Енгелс, Фр. (1985). *Произход на семейството, частната собственост и държавата*. София].
- Krachunova, D. (1999). *Totalitarizmat – vlast i propaganda*. Sofia: Vulkan 4 [Крачунова, Д. (1999). *Тоталитаризмът – власт и пропаганда*. София: Вулкан 4].
- Krasteva-Blagoeva, E. (2003). Obrazi na bulgarkata v epochata na sotsializma (pp. 182 – 190). In: Ivanova, R., Luleva, A. & Popov, R. *Sotsializmat: Realnost i ilyuzii*. Sofia: EIM – BAN [Кръстева-Благоева, Е. (2003). Образи на българката в епохата на социализма (с. 182 – 190). В: Иванова, Р., Лулева, А. & Попов, Р. (ред.) *Социализмът: Реалност и илюзии*. София: ЕИМ – БАН].
- Kubadinski, P. (1986). *Za sotsialisticheskoto semeystvo*. Sofia: Otechestven front [Кубадински, П. (1986). *За социалистическото семейство*. София: Отечествен фронт].
- Luleva, A. (2003). “Zhenskiyat vapors” v sotsialisticheska Bulgariya – ideologiya, politika, realnost (pp. 155 – 174). In: Ivanova, R., Luleva, A. & Popov, R. *Sotsializmat: Realnost i ilyuzii*. Sofia: EIM – BAN [Лулева, А. (2003). „Женският въпрос“ в социалистическа България – идеология, политика, реалност (с. 155 – 174). В: Иванова, Р., Лулева, А. & Попов, Р. (ред.) *Социализмът: Реалност и илюзии*. София: ЕИМ – БАН].
- Marks, K. & Engels, Fr. (1848). *Manifest na komunisticheskata partiya*. Sofia [Маркс, К. & Енгелс, Фр. (1848). *Манифест на комунистическата партия*. София].
- Pachamanova, I. (2013). *Zhenata v bulgarskoto semeystvo (sredata na 40-te – kraya na 80-te godini na XX vek)*. Disertatsionen trud za pridobivane na obrazovatelna i nauchna stepen “doctor”, zashtiten v katedra

- “Etnologiya” na Istoricheski fakultet pri Sofijski universitet “Sv. Kl. Ohridski” [Пачаманова, И. (2013). *Жената в българското семейство (средата на 40-те – края на 80-те години на XX век)*. Дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“, защитен в катедра „Етнология“ на Историческия факултет при Софийски университет „Св. Кл. Охридски“].
- Pachamanova, I. (2015). *Predishniyat prehod. Zhenata i semeystvoto pri sotsializma (zakoni, darzhavna politika i terenno prouchvane ot edno balgarsko selo)*. Sofia: Siela [Пачаманова, И. (2015). *Предишният преход. Жената и семейството при социализма (законови, държавна политика и теренно проучване от едно българско село)*, София: Сиела].
- Teylar, K. (2003). “Nash sobstven ritam na zhivot”. Mladite hora i brakat v Bulgariya prez 60-te i 70-te godini (pp. 191 – 202). In: Ivanova, R., Luleva, A. & Popov, R. *Sotsializmat: Realnost i ilyuzii*. Sofia: EIM – BAN [Тейлър, К. (2003). „Наш собствен ритъм на живот“. Младите хора и бракът в България през 60-те и 70-те години (с. 191 – 202). В: Иванова, Р., Лулева, А. & Попов, Р. (ред.) *Социализмът: Реалност и илюзии*. София: ЕИМ – БАН].
- Нормативни документи:*
- Instruktsiya № 0-27 za reda na izkustveno prekasvane na bremennostta, Obn. DV. br. 32 ot 20.04.1973 g. [Инструкция № 0-27 за реда на изкуствено прекъсване на бременността, Обн. ДВ. бр. 32 от 20.04.1973 г.].
- Instruktsiya № 188 za reda na izkustveno prekasvane na bremennostta i borbata s kriminalniya abort, Obn. DV. br. 13 ot 16.02.1968g. [Инструкция № 188 за реда на изкуствено прекъсване на бременността и борбата с криминалния аборт, Обн. ДВ. бр. 13 от 16.02.1968 г.].
- NZBr., 1945. Naredba-zakon za braka. Obn. DV. br. 108 ot 12 May 1945 g. [НЗБр., 1945. Наредба-закон за брака. Обн. ДВ. бр. 108 от 12 май 1945 г.].
- NZIP, 1944. Naredba-zakon za izravnyavane pravata na litsata ot dvata pola. Obn. DV. br. 227 ot 16 Oktomvri 1944 g. [НЗИП, 1944. Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола. Обн. ДВ. бр. 227 от 16 октомври 1944 г.].
- NZOP, 1934. Naredba-zakon za obshtestvenoto podpomagane. Obn. DV, br. 196 ot 28 Noemvri 1934g. [НЗОП, 1934. Наредба-закон за общественото подпомагане. Обн. ДВ, бр. 196 от 28 ноември 1934 г.].
- ZZHDT, 1905. Zakon za zhenskiya i detskiya trud v industrialnite zavedeniya ot 26.03.1905 g. Obn. DV br. 66 ot 26 Mart 1905 g. [ЗЖДТ, 1905. Закон за женския и детския труд в индустриалните заведения от 26.03.1905 г. Обн. ДВ бр. 66 от 26 март 1905 г.].

- ZLS, 1949. Zakon za litsata i semeystvoto. Obn. DV. br. 182 ot 9 Avgust 1949 g. [ЗЛС, 1949. Закон за лицата и семейството. Обн. ДВ. бр. 182 от 9 август 1949 г.].
- ZMBS, 1943. Zakon za mnogodetnite balgarski semeystva. Obn. DV. br. 71 ot 31 Mart 1943 g. [ЗМБС, 1943. Закон за многодетните български семейства. Обн. ДВ. бр. 71 от 31 март 1943 г.].
- ZNZ, 1929. Zakon za narodното zdrave. Obn. DV. br. 277 ot 29 Mart 1929 g. [ЗНЗ, 1929. Закон за народното здраве. Обн. ДВ. бр. 277 от 29 март 1929 г.].
- ZOO, 1924. Zakon za obshtestvenite osigurovki ot 25.03.1924 g. Obn. DV. br. 289 ot 25 mart 1924 g. [ЗОО, 1924. Закон за обществените осигуровки от 25.03.1924 г. Обн. ДВ. бр. 289 от 25 март 1924 г.].
- ZBSPPMN, 1958. Zakon za borba sreshtu protivooobshtestvenite proyavi na maloletnite i nepalnoletnite Obn. DV. br.13 ot 14 Fevruari 1958 g. [ЗБСППМН, 1958. Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните Обн. ДВ. бр.13 от 14 февруари 1958 г.].
- КТ, 1951. Kodeks na truda. Obn. DV. br.91 ot 13 Noemvri 1951 g. [КТ, 1951. Кодекс на труда. Обн. ДВ. бр.91 от 13 ноември 1951 г.].
- КТ, 1986. Kodeks na truda. Obn. DV. br. 26 ot 1 April 1986 g. [КТ, 1986. Кодекс на труда. Обн. ДВ. бр. 26 от 1 април 1986 г.].
- Konstitutsiya..., 1947. Konstitutsiya na Narodna Republika Bulgariya. Obn. DV. br. 284 ot 6 Dekemvri 1947 g. [Конституция..., 1947. Конституция на Народна република България. Обн. ДВ. бр. 284 от 6 декември 1947 г.].
- Konstitutsiya..., 1971. Konstitutsiya na Narodna Republika Bulgariya. Obn. DV. br. 39 ot 18 May 1971 g. [Конституция..., 1971. Конституция на Народна република България. Обн. ДВ. бр. 39 от 18 май 1971 г.].
- НК, 1951. Nakazatelen kodeks. Obn. DV. br. 13 ot 13 Fevruari 1951 g. [НК, 1951. Наказателен кодекс. Обн. ДВ. бр. 13 от 13 февруари 1951 г.].
- НК, 1968. Nakazatelen kodeks. Obn. DV. br. 26 ot 2 April 1968 g. [НК, 1968. Наказателен кодекс. Обн. ДВ. бр. 26 от 2 април 1968 г.].
- СК, 1968. Semeen kodeks. Obn. DV. br. 23 ot 22 Mart 1968 g. [СК, 1968. Семейен кодекс. Обн. ДВ. бр. 23 от 22 март 1968 г.].
- СК, 1985. Semeen kodeks. Obn. DV. br. 41 ot 28 May 1985 g. [СК, 1985. Семейен кодекс. Обн. ДВ. бр. 41 от 28 май 1985 г.].
- UNRM, 1951. Ukaz za nasarchenie na razhdaemostta i mnogodetstvo. Obn. DV. br. 52 ot 29 Yuni 1951g. [УНРМ, 1951. Указ за насърчение на раждаемостта и многодетство. Обн. ДВ. бр. 52 от 29 юни 1951г.].

UNR, 1968. Ukaz za nasarchavane na razhdaemostta. Obn. DV. br.15 ot 23 Fevruari 1968 g. [УНР, 1968. Указ за насърчаване на раждаемостта. Обн. ДВ. бр.15 от 23 февруари 1968 г.].

**ASPECTS OF PATERNALISM AND POPULISM
OF THE BULGARIAN SOCIALIST MODEL
(STATE CARE AND PROTECTION IN LEGISLATIVE ACTS)**

Abstract. The article seeks to ascertain whether and to what extent the state policy of “care” and “protection” of the family, woman-mother, children and youth in the period of socialism in Bulgaria is the result of the paternalism and populism typical of the Bulgarian socialist model.

✉ **Dr. Ina Pachamanova, Assist. Prof.**

Department of Ethnology
Faculty of History
University of Sofia
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: inavv@abv.bg